

חוברת 'פעמים' זו היא החוברת השנייה המוקדשת לנושא 'יחסי יהודים מוסלמים: נקודות מפגש וחיכוך'. כמו בקודמתה אף בחוברת הנוכחית מרבית המאמרים מבוססים על הרצאות שניתנו בכינוס חוקרים שנתי שהתקיים במכון בן-צבי בסיוון תשנ"ד. ברם, בעוד שב'פעמים' 61 התרכזו המאמרים סביב היסטוריוגרפיה והגות, הרי שבחוברת זו הם מתמקדים סביב הלכה ושירה בימי הביניים מזה, וסביב היחסים הקונקרטיים בין יהודים ומוסלמים בעת החדשה מזה. מחמת ריבוי החומר שהצטבר במערכת בנושא יחסי יהודים-מוסלמים מצאה המערכת מן הנכון לייחד אף את מרביתה של חוברת 'פעמים' 63 לנושא זה.

החל מחוברת זו את מקומו של מדור 'ספרים' — ביקורת, שהיה נהוג עד כה, יתפוס המדור 'עיונים וביקורת'. ככוונתה של מערכת 'פעמים' לפרסם במדור זה לצד רשימות ביקורת על ספרים שזה עתה ראו אור עיונים רחבים יותר מהמקובל ברשימת הביקורת הרגילה. מן המותר לציין שמטרתם של העיונים שיתפרסמו במדור היא להציג נושאים שונים בצורה מקיפה ולא דווקא לבקר את הספר שבעקבותיו הועלו על כתב. לשון אחר: במדור חדש זה תנסה מערכת 'פעמים' להציג בפני הקורא את ספרי המחקר האחרונים בתחום חקר קהילות ישראל במזרח על בסיס תרבותי, או מדעי-מחקרי רחב.

בהתאם לתכנים ולמטרות שתוארו לעיל מוקדי הדיון של החוברת יהיו: א. שירה והלכה. ב. היסטוריה. ג. עיונים וביקורת.

שירה והלכה

■ עניינו של ד"ר יוסף טובי במאמרו 'המפגש בין השירה העברית לבין השירה הערבית במזרח במאות ה'הי' וה'הי"א' בהשפעת התודעות של 'בעלי השירה בעברית בארצות המזרח אל השירה הערבית לאחר שזו פרצה את גבולות חצי-האי ערב עם גייסות האסלאם, הרחיבה את תחומיה ועידנה את ערכיה'. לטענתו של המחבר קביעתו של משה אבן עזרא, שכתנאי לאימוץ הפואטיקה של השירה הערבית היה על המשוררים היהודים לאמץ את כל כלליה ללא כל ברירה, שיקול דעת או נטייה אישית, אינה משקפת את היצירה השירית העברית שנוצרה במזרח במאות ה'הי' וה'הי"א. שכן, כפי שמראה המחבר, בתקופה הנדונה נוצרה במזרח מעין אסכולה של שירה עברית, הממזגת יסודות מן השירה העברית הקדומה, כדוגמת הפייטנות, עם יסודות שמקורם בשירה הערבית. יתרה על זאת, שאילת יסוד ערבי, טוען טובי, לא חייבה את המשורר לנהוג כך בכל שיריו, קל וחומר שלא חייבה משורר אחר. כללו של דבר, כפי שקובע המחבר תוך בחינת יסודותיה, מונחיה וסוגיה של השירה העברית שנוצרה

במזרח בתקופה הנדונה, 'השירה הערבית היתה מונחת כקופסא בפני המשוררים העבריים במזרח והם נטלו ממנה מלוא חפנייהם'. יחד עם זאת, כפי שמטעים מחבר המאמר, לא היה בכך כדי להביאם, כקביעתו של אבן עזרא, לכלל התנכרות, או אף הסתייגות, מיסודותיה של מלאכת השיר העברית הקדומה. תרומתו של המחקר בהצגת כושרה של השירה העברית במזרח להטמיע יסודות אמנותיים שונים מהשירה הערבית בת זמנה ובה בעת לשמור על ייחודה ועצמיותה. מסקנותיו של המאמר עולות, כעדות מחברו, עם ממצאיו של פרופ' עזרא פליישר, שעל-פיהן אף בשירת ספרד ניתן למצוא 'שלב בראשית של יצירה ממוגת מן הישן והחדש, אלא שהשירה והפואטיקה מן הדורות הרבים השקיעה...'.
מחבר המאמר מלמד ספרות עברית באוניברסיטת חיפה.

■ במאמרו 'משפט משווה יהודי-מוסלמי – תולדות המחקר ובעיותיו' מצביע פרופ' גדעון ליבזון על הבעיות והמתודה של המחקר החדש, וזאת תוך התמקדות בתקופת הגאונים, שעה שהאסלאם הפך כבר לגורם שלטוני ממוסד ורב כוח, שאליו היו כפופים היהודים כ'אנשי חסות'. תחומי המחקר אותו מציג המחבר מוגבלים מבחינת המקום למרכזי הלימוד היהודי שבבבל בתקופת הגאונים ובקהילות הקשורות אליהם במזרח, ובצד המוסלמי במרכזי ההלכה בעיראק ובשלוחותיהם בסוריה ובמצרים בעיקר. מטרתו של המחקר, כפי שמתארו ליבזון, איננה השוואה עיונית בין שתי שיטות משפט בלבד, אלא חשיפת הזיקה ההיסטורית בין השיטות. לפיכך הוא מתמקד בשאלות, כמו: האם התקיימו יחסי גומלין בין שתי השיטות? האם התקיימה השפעה משיטה לשיטה? ואם כן מה היו גורמיה, עוצמתה, תחומיה, ומה היו הצינורות שדרכם עברה? בנוסף לכך, יש במאמר אף משום סיכום ההיסטוריה של המחקר המשווה, כיווניו ובעיותיו המיוחדות. כך, למשל, על בסיס ניתוחם של מוסדות כדוגמת השבועה בכלל ושבועה על מקרקעין בפרט, ריכזי נשים ומוסד החרם סתם, ניתן להניח, חרף רמזים לקיומם של כמה ממוסדות אלו כבר בתקופות קדומות יותר, את קיומה של השפעה מוסלמית על ההלכה היהודית בתקופת הגאונים. הנחה זו מבססת המחבר על שלוש עובדות עיקריות: א. הם רווחו במשפט המוסלמי בעוד שבהלכה היהודית הם השתלבו כיוצאים מן הכלל ולרוב לא הוזכרו בספרות חז"ל. לפעמים, סובר המחבר, ניתן אף להניח מוסד, או נוהג משפטי שמקורו ביהדות, אך לאחר שנשכח או הוזנח בה, מצא את דרכו אליה דרך צינורות ההשפעה של ההלכה המוסלמית. ב. כללי משפט ומוסדות משפטיים אלו נזכרו בספרות ההלכה המוסלמית קודם לזמן שהם הוזכרו בספרות הגאונים. ג. ספרות ההלכה המוסלמית מעידה שבנסיבות הנידונות כדוגמאות אף היהודים נהגו בדומה להלכה המוסלמית. מחמת אופיו המיוחד של מחקר זה יש לראות במקורות הרבים, בביבליוגראפיה הנרחבת ובהערות המפורטות במיוחד חלק בלתי-נפרד מהמאמר גופו.

המחבר מלמד בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים.

היסטוריה

■ מאמרה של ד"ר בת-ציון עראקי קלורמן, 'אסלום בכח של יתומים בתימן': תגובת היהודים ודפוסי התנהגות של מוסלמים, דן בגזירת היתומים בתימן, שחודשה בראשית שנות העשרים של המאה הכ'. המתכרת בוחנת במאמר את השתלשלות עמדתם של רשויות השלטון לאכיפת הלכה דתית זו – מנוקשות הלכתית ואכיפה מחמירה, לפרשנות הלכתית מתונה והבנה שבשתיקה. השתלשלות זו כפי שמראה בת-ציון קלורמן אפשרה ליהודים לנקוט בפעולות שהצילו יתומים רבים מפני התאסלמות. המתכרת מתארת על סמך זכרונות ומקורות ארכיוניים שונים את האמצעים להצלת היתומים ואת יחסם של השכנים לפעולות אלו. כמו כן מבחינה המתכרת בין תחומי השליטה הישירה של המשטר האממי בתימן התיכונה, לבין אזורים המרוחקים מהשפעת השלטון המרכזי, ושבהם 'גזירת היתומים' כמעט ולא היתה ידועה.

המתכרת מלמדת היסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה הפתוחה ברמת אביב.

■ ד"ר אסתר מאיר נדרשת במאמרה למקומה של בעיית ארץ-ישראל בסבך מערכת היחסים שבין יהודים ומוסלמים בעיראק במאה העשרים. לטענתה בעיית ארץ-ישראל היתה גורם אחד בלבד בתוך מכלול גורמים, משקעים דתיים והיסטוריים, השפעות אידיאולוגיות, התפתחויות לאומיות ומאבק על עמדות השפעה חברתיות וכלכליות. עם ייסודה של המדינה העיראקית המודרנית התבקשה הגדרה חדשה של מקום היהודים ומעמדם. ברם, ככל שרבו נקודות המגע בין יהודים ומוסלמים, גדל שטח החיכוך וגבר תחום התחרות. על רקע זה התעוררה התנגדותם של רבים מפעילי התנועה הלאומית העיראקית לקבלת היהודים כאזרחים שווים. הם נטרו ליהודים טינה על שיתוף הפעולה שלהם עם הבריטים ועם המשטר ההאשמי, קנאו בעמדותיהם הכלכליות ובמשרותיהם הממשלתיות. בהשפעת התעמולה הנאצית שהופצה בעיראק, כמו גם בהשפעת הרעיונות הפאן-ערביים והאנטי-ציוניים שיובאו לעיראק על-ידי משכילים סורים ופלשתינאים, קיבלה איכתם של הלאומניים העיראקים אף ביסוס אידיאולוגי אנטישמי ואנטי-ציוני. כפועל יוצא מכך הפך הסכסוך בארץ-ישראל לבעל השפעה רבה. המתכרת אף טוענת ששאלת ארץ-ישראל, שהיתה חלק אינטגרלי מן התפיסה הפאן-ערבית, עלתה לכותרות בתדירות ובאינטנסיוויות, הן כיוון שבנושא זה התירו השלטונות פעילות פוליטית, והן בשל התהודה שהיתה לנושא זה בכלל הציבור בעיראק. לפיכך, בעקבות ההתנגשויות בין יהודים ומוסלמים בארץ-ישראל בשנות הארבעים והתעצמותו של הסכסוך היהודי-פלשתינאי בארץ-ישראל, הפך הסכסוך לגורם מרכזי ביחסי יהודים ומוסלמים בעיראק, עד שיקשה להפריד בין המאבק נגד הציונות בארץ-ישראל ובין הסתה אנטי-יהודית המופנית כנגד היהדות בכלל ויהודי עיראק בפרט. מעורבותה הצבאית של עיראק במאבק הצבאי נגד מדינת ישראל, בעיית הפליטים הפלשתינאים והחשש

מהתחדשותה של המלחמה הביאו לראשונה ליחס עוין לא רק מצד האוכלוסייה המוסלמית, אלא גם מצד הממשל העיראקי. צירוף גורמים זה, לדעת מחברת המאמר, הוא שערער את תחושת הבטחון של יהודי עיראק ועורר את חששותיהם מפני העתיד. המחברת חוקרת של המרכז למורשת יהודי בבל באור יהודה.

עיונים וביקורות

מאמריהם של ד"ר דב שוורץ וד"ר שלום רצבי נדרשים למשנותיהם הקבליות של אברהם אבולעפיה ור' אברהם סבע בעקבות מחקריהם של א' גרוס ומ' אידל. ד"ר דב שוורץ משרטט במאמרו "מעל הטבע" ו"מעל השכל": עיונים מחודשים במשנתו של אברהם סבע את עיקרי משנתו הרעיונית של ר' אברהם סבע. שוורץ סובר שהגותו של סבע נותנת ביטוי להגותו השמרנית של דור הגירוש, תוך שהיא מלכדת אותם במסגרת רעיונית מאגית. כך, למשל, היא משקפת תפיסה אשר בהתייחס לפילוסופיה ולמדע מעניקה מעמד של עליונות לתורה ולמצוותיה. עליונות זו יש להסביר, לדעת מחבר המאמר, על יסוד חשיבות תוצאת התהליך בהגותו של סבע, לעומת חוסר עניינה בהבנת יסודותיו הסיבתיים. שכן בסופו של חשבון תורה ומצוות הם המביאים ברכה ליושבי הארץ והם המצילים אותם בעת צרה. המחבר מלמד פילוסופיה יהודית באוניברסיטת בר-אילן ברמת-גן.

■ במאמר 'רציונליזם ומיסטיקה' עומד ד"ר שלום רצבי על הזיקה שבין יחסו של אבולעפיה לספר 'יצירה' ולמסורות שונות של חסידות אשכנזי, ולהגותו הרציונליסטית של הרמב"ם מזה. לטענתו דווקא מחמת זיקתו למשנתו הפילוסופית של הרמב"ם נזקק אבולעפיה אף לקבלת השמות ולטכניקת 'צירוף האותיות' שאת ההשראה להן קיבל מ'ספר יצירה'. 'ספר יצירה' והמסורות השונות של חסידי אשכנזי היו אלו שאפשרו לאבולעפיה לממש את מטרתו להשתלב עם השפע הנובע מהשכל הפועל בלי לאבד את מקומו בהיסטוריה הטבעית שאליה הוא קשור. זאת באשר הם סיפקו לאבולעפיה את השיטה והדרך לביטול תנותו של האדם, ובכלל זה אף תנותו התבוננית.

המחבר עורך 'פעמים' ומלמד בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל-אביב.

מערכת 'פעמים' שמחה להודיע על הופעת מפתח לחמישים החוברות הראשונות של כתב-העת.